

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Навчально-науковий інститут №3
Кафедра психології, соціології та педагогіки

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни Юридична психологія
обов'язкових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти

за спеціальністю 081 Право
(слідча; кіберслідча)

за темою – ПСИХОЛОГІЯ УЧАСНИКІВ
РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Харків -2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 09.08.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології (Протокол
від 08.07.2024 № 13)

Розробник:

доцент кафедри педагогіки та психології
факультету № 3,
кандидат психологічних наук, доцент Оксана ЛЯСКА.

Рецензент:

ДОЦЕНКО В.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри
педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС.

Тема № 6. Психологія учасників розслідування злочинів.

План лекції

1. Психологічна характеристика обвинуваченого.
2. Психологічна характеристика потерпілого
3. Психологічна характеристика свідка

Рекомендована література:

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Х. : Титул, 2006. 680 с.
2. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
3. Юридична психологія : підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко [та ін.] ; заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. Вид. 2-е, доопр. та доп. Київ : КНТ, 2008. 352 с.

1. Психологічна характеристика обвинувачуваного

Обвинувачений — це особа, до якої в установленому законом порядку винесено постанову про притягнення її як обвинуваченого. Їй ставиться у вину вчинення злочину.

Виокремлюють наступні психологічні особливості обвинуваченого:

1. Типові форми поведінки (позиції) обвинуваченого:

1) каяття у вчиненні злочину (явка з повинною, дії щодо відшкодування збитків та ін.);

2) протидія розслідуванню (приховування слідів злочину, схиляння тих чи інших осіб до давання неправдивих показань, одержання інформації про перебіг розслідування, повідомлення неправдивої інформації тощо); 3) продовження злочинної діяльності, вчинення нових злочинів.

Загальновідомо, що основою поведінки людини є потреби, які формують мотиви поведінки. Важливо відзначити, що власне злочинних потреб НЕ існує. Це ті ж загальнолюдські потреби, але деформовані:

- потреба у спілкуванні – в потребу насильства над оточуючими;
- потреба у самоствердженні - у прагнення влади, застосування сили, приниження людини;
- потреба у визнанні – в егоцентризм;
- потреба у повазі – в демонстрацію своєї переваги будь-яким чином і способом.

Крім цього, в ході вчинення злочину потреби людини задовольняються протиправним шляхом, і особі, яка вчинила злочин, це відомо. Злочинець перебуває в ролі переслідуваного, якого супроводжують певні емоційні стани (страх і боязнь викриття та застосування заходів кримінального покарання, фрустрація, безвихідність та ін.).

Психологія обвинуваченого (особи, яка вчинила злочин) характеризується пануванням захисної (оборонної) домінанти. Домінанта у психології визначена як тимчасово панівна рефлексорна система, що зумовлює роботу нервових центрів у даний момент і надає поведінці певної спрямованості.

Розроблення вчення про домінанту належить О.О. Ухтомському. Як панівний центр збудження домінанта підсумовує і нагромаджує імпульси, що

надходять до центральної нервової системи, одночасно стримуючи активність інших центрів.

Оборонна (захисна) домінанта, характерна для осіб, які вчинили злочин, викликає неупорядковану активність, «штовхає» винного на вчинення дій, які на його думку мають захистити його від викриття. З цією метою злочинець створює інсценування, фабрикує докази своєї невинуватості, робить неправдиві заяви, поширює чутки.

У поведінці особи, яка вчинила злочин, виявляються певні закономірності:

- злочинець прагне потрапити на місце вчинення злочину (цим пояснюються випадки, коли злочинці ставали понятими, а потім їхнє процесуальне становище «трансформувалося» на обвинувачених);

- злочинець будь-якими засобами намагається одержати інформацію про перебіг розслідування, іноді пропонує слідчому свою допомогу. Особа, яка вчинила злочин, відчуває потребу в спілкуванні, їй важко приховувати обставини злочину, є потреба повідомити кому-небудь приховувані обставини, поділитися своїми переживаннями. У злочинця виникає бажання розповісти кому-небудь правду. Цю закономірність необхідно враховувати в оперативно-розшуковій і слідчій діяльності.

Вивчення психологічних особливостей обвинуваченого слідчим (судом) дає змогу вирішувати такі завдання:

- 1) обрати необхідні засоби психологічного впливу і визначити оптимальну тактику проведення слідчих (судових) дій;

- 2) справити виховний вплив на особу обвинуваченого з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей;

- 3) визначити обставини, що пом'якшують і обтяжують вчинення злочину (перебування особи в стані фізіологічного афекту тощо), роль у злочинному угрупованні, мотив учинення злочинного діяння;

- 4) встановити причини злочину (профілактична діяльність слідчого).

Обвинувачуваний - найбільш інформоване й найбільш психологічно складне джерело доказів. Тому при його допиті необхідно враховувати ряд психічних особливостей цієї категорії осіб, зокрема:

- стан пригніченості, психічної депресії, викликане страхом перед покаранням;
- велика зацікавленість у результаті справи, перевага захисної домінанти, активно-оборонна позиція;
- відсутність у ряді випадків наміру до добровільного визнання, переконаність, що правдиві показання можуть заподіяти тільки шкоду; недовіра до осіб, які ведуть розслідування;
- негативне відношення до свідків обвинувачення;
- підвищена психічна напруженість, афективний стан у критичних моментах розслідування;
- підвищений самоконтроль, загострена увага до найбільш "небезпечних" обставин.

Добровільного визнання від досвідченого злочинця можна добитися, як правило, лише при викритті його за допомогою незаперечних доказів при затримці на місці злочину.

Правдивість показань обвинувачуваного в певній мері стимулюється роз'ясненням значення щирого розкаяння як обставини, що зм'якшує відповідальність. При цьому акцент повинен робитися не на визнанні провини, а саме на **каятті** й усілякому сприянні розслідуванню.

Зізнатися в навмисній неправді буває дуже важко. У ряді випадків пряме запитання: чи зробив обвинувачуваний даний злочин, можна замінити психологічно більш гнучким: що змусило його зробити такий учинок. Обвинувачувані звичайно прагнуть уникати позитивних відповідей.

Обвинувачуваному слід роз'яснити, чому неправильна позиція може зашкодити йому (так, неповнення викрадених матеріальних цінностей може привести до конфіскації майна). Якщо від правдивості показань обвинувачуваного залежить доля невинних людей, на яких може впасти неправильна підозра, на це необхідно звернути його увагу.

Допитуючи обвинувачуваних, слідчий обов'язково враховує можливу наступну динаміку їх показань і фіксує всі істотні деталі. Як відзначав А. Ф. Коні, обвинувачуваний після дачі правдивих показань через деяке "час" починає обмірковувати все сказане їм, бачить, що справа не так страшна, яким здалося спочатку, що проти деяких доказів можна придумати спростування...

У складних ситуаціях протидії, коли допитуваний приховує істотні для справи обставини, дає неправильні показання, що дезорієнтують, допит здобуває риси протиборства.

Розпізнання неправдивих свідчень і подолання установки на них.

Ні особливих методів психодіагностики, ні експрес-діагностики неправди не існує. Не є надійними індикаторами неправди й психосоматичні реакції - тремор кінцівок, частота дихання й пульсу, пересихання порожнини рота, звуження або розширення судин, що проявляється в зблідненні або в почервонінні шкіри особи. Не вдається діагностувати неправду й за ознаками мови - паузам, інтонаціям, лексичним особливостям:

Неправда - цей засіб керування поведінкою інших людей шляхом їхньої дезінформації. Однак неправда розпізнавана. У свідомості брехуна "конкурують" дві сфери збудження - вогнище чуттєво бідних неправильних конструкцій, які гальмується суб'єктом, і вогнище живих образних уявлень справжньої події.

Стереотипні, заучені неправдиві свідчення видають себе **відсталюю незмінюваністю**, тоді як образні уявлення характеризуються відповідною динамікою. Те сама стереотипне мовне формулювання в показаннях декількох осіб, як правило, - свідчить про змову в дачу неправдивих свідчень.

Оскільки у свідомості, що бреше конкурують дві психічні моделі - модель справжніх подій і псевдомодель, він постійно перебуває в стані підвищеної психічної напруги. Це обумовлює й певні зриви - проговорки.

Слід ураховувати, що неправдиві свідчення іноді дають і невинні особи. Неправда не завжди свідчить про винність людини. Неправдиві показання можуть давати й особи екзальтовані, що прагнуть виявитися в центрі подій, привернути увагу до своєї персони. Крім того, у показаннях допитуваного можуть мати місце й мимовільні помилки, обумовлені особливостями сприйняття й особистісною тенденцією до реконструкції відтвореного матеріалу.

2. Психологічна характеристика потерпілого.

Психологія потерпілого вивчає:

- фактори формування його особистості,
- поведінку до здійснення злочину,
- у момент здійснення й після здійснення злочину,
- розробляє практичні рекомендації, що стосуються допиту потерпілого й виховання в людей морально-вольових якостей, які виявилися б достатнім захистом від злочинного зазіхання.

При психологічному аналізі особистості потерпілого слід пам'ятати, що близько 80% злочинів проти особистості відбувається особами, які пов'язані з потерпілим родинними, інтимними й іншими близькими відносинами, і злочин є кінцевою фазою конфлікту, що виник у результаті цих відносин.

Потерпілим, згідно карно-процесуального законодавства, є особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Тому його психологічні стани можуть визначатися «обвинувальним» ухилом, перебільшенням збитку і вини обвинуваченого. Почуття потерпілого можуть бути пов'язані з депресією, соромом, образою тощо. У переважній більшості випадків потерпілі відчувають тривогу, страх перед можливою помстою злочинця.

Злочин відбувається при взаємодії двох особистостей — одна з яких на стадії розслідування є обвинувачуваною, а інша — **потерпілою**. Основна увага приділяється обвинуваченому, оскільки визначається його провина, відповідальність, вирішується його доля. Однак конкретні обставини, причини, умови злочину не можуть бути розкриті повністю, якщо не беруть до уваги особистість потерпілого.

Дуже часто злочинні дії обвинувачуваного викликаються неправомірними, необачними або просто легковажними діями потерпілого. Його поведінка, що належить до об'єктивних ознак складу злочину, може впливати на провину обвинувачуваного, а іноді й взагалі виключати її (необхідна оборона).

Методику дослідження особистості потерпілого можна умовно розділити на дві категорії:

- «статична область» - стать, вік, національність, службове становище і т.д., причому деякі з них можуть прямо впливати на кваліфікацію злочину (вік при статевих злочинах, службове становище при наданні опору й т.п.);

- «динамічна область», тобто поведінка потерпілого в період, що безпосередньо передував події злочину, і в період самої події злочину, зв'язок цієї поведінки з поведінкою злочинця (інтенсивність нападу у зв'язку з інтенсивністю оборони, втеча від потерпілого і т.д.).

Фактори, що характеризують властивості або стани особистості потерпілого безпосередньо перед здійсненням злочинів є:

- алкогольне сп'яніння,
- недосвідченість,
- самовпевненість,
- перевтома,
- недисциплінованість,
- погане самопочуття,
- серцеві захворювання,
- психічні розлади у формі неврозів,
- індивідуальні особливості темпераменту (слабка нервова система, уповільнена реакція в аварійних ситуаціях).

Поведінка потерпілого в момент здійснення злочину, як і всяка поведінка людини, залежить від двох факторів:

- впливу зовнішнього середовища у випадку злочинного нападу або іншого впливу;
- індивідуальні особливості особистості, які забезпечують різноманітну гаму реакцій на зовнішній злочинний вплив (від непритомного стану до самооборони або активного нападу на злочинця).

Крім цього:

Життєвий досвід має значення в поведінці потерпілого у справах про злочини на транспорті, в області порушень правил техніки безпеки (в останніх випадках велике значення мають спеціальні й професійні навички потерпілого).

На поведінку потерпілого впливає правосвідомість: знання закону й своїх прав дає додаткові можливості при відбитті злочинного нападу, створює переконаність у правоті дій, що перешкоджають злочинному зазіханню.

Морально негативний зміст поведінки потерпілих підвищує ймовірність здійснення злочинів стосовно них.

«Жертва злочину» — поняття більш широке ніж поняття «потерпілий». Жертвою злочину є будь-яка людина, яка зазнала моральну, фізичну або майнову шкоду від протиправної дії, незалежно від того, визнана вона у встановленому законом порядку потерпілою чи ні. Інакше кажучи, *«жертва»* — поняття віктимологічне, *«потерпілий»* — карно-процесуальне.

Ці поняття можуть і не збігатися між собою. «...Віктимність окремої особи — здатність стати при певних обставинах жертвою злочину або, інакше кажучи, нездатність уникнути небезпеки там, де її об'єктивно можна було попередити».

Проблема віктимної («сприятливої») поведінки.

Віктимологія, як одна з важливих напрямків у кримінології, вивчає особистість потерпілого, його зв'язки, взаємини зі злочинцем, особливості поведінки жертви в інкримінованій злочинцеві ситуації.

Важливе місце у віктимологічних дослідженнях приділяється ролі жертви в генезисі самого злочину, її міжособистісним зв'язкам і відносинам зі злочинцем.

У ряді досліджень установлене, що:

- **жертву вбивства** характеризують необачність, надмірна ризикованість, конфліктність, схильність до агресії, егоцентризм, зловживання спиртним, найчастіше жертва знайома зі злочинцем;

- **жертви згвалтувань** часто нерозбірливі в знайомствах, ексцентричні, або, навпаки, нерішучі, особистісно незрілі, не мають досвіду статевих відносин, інфантильні;

- **жертви катувань** у більшості випадків знайомі зі злочинцем і перебувають у тій або іншій залежності від нього (дружина, співмешканка, дитина, мати); за характером вони часто слабовільні й не мають стійких життєвих позицій, сформованих інтересів, часом ведуть аморальний спосіб життя, нерідко їх соціальний статус вище статусу мучителя;

- **жертви шахраїв** надмірно довірливі, некомпетентні, легковірні, у ряді випадків жадібні або зазнають матеріальних труднощів, нерідко марновірні.

Наприклад, узагальнення відомостей про жертв допомагає створенню психологічного портрета посягателя, полегшує його пошук:

- серійних сексуальних убивств (вік, спосіб життя, соціально-психологічний статус та ін.),
- способах здійснення злочину (несподівані напади, заманювання жертви за допомогою обману, відсутність або наявність на тілі потерпілого слідів садистських дій, катувань та ін.).

Типи жертв злочинів:

1) *випадкова жертва* – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

2) *жертва з незначним ступенем ризику* – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику і віктимність якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) *жертва з підвищеним ступенем ризику* – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) *жертви необережних злочинів* – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність;

б) *жертви умисних злочинів*, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зросла внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також діями третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію. Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

4) *жертва з дуже високим ступенем ризику* – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, коли особа змінила свою поведінку.

У наш час віктимологія все частіше самотійно досліджує проблеми соціально-психологічної реабілітації потерпілих від злочину, компенсації заподіяного жертві збитку.

Психологічний аналіз показань потерпілого.

Відношення потерпілого до встановлення істини може бути досить різним, в одних випадках він:

- зацікавлений у розкритті істини,
- йому байдуже, чи буде в справі встановлена істина,
- зацікавлений у тому, щоб перешкодити розкриттю злочину й викриттю злочинця, тобто встановленню істини,
- зацікавлений у доведенні обставин, які в реальності не мали місця, що також є формою воспрепятствования розкриттю істини.

Потерпілий обов'язково повинен бути допитаний, оскільки дача показань є його гарантованим законним правом як учасника процесу. Потерпілий повинен дати наступні відомості:

- щодо обставин самого злочинного діяння і його істотні ознаки (часу, місці й т.п.);
- про осіб, які приймали участь у злочині, про роль кожного з них;

- про характер і розмір шкоди, заподіяного злочином;
- про його взаємини з обвинувачуваним.

Закон вимагає, щоб потерпілому були роз'яснені його права й обов'язку перед початком допиту.

Дуже важливий фактор у розслідуванні злочину — правосвідомість потерпілого. Від того, наскільки нетерпимо ставиться потерпілий до правопорушень, наскільки він прагне допомогти правосуддю, часто залежить вірогідність і точність його показань.

Психологічні особливості реконструкції уявлень в свідомості потерпілого.

Для з'ясування обставин справи одне з головних, а іноді і єдине джерело інформації — показання потерпілого. Тому слідчому дуже важливо встановити психологічний контакт із потерпілим, враховуючи його психічний стан і індивідуальні особливості, забезпечити повноту й точність показань. Це стосується в основному таких слідчих дій, як допит, очна ставка, упізнання.

Вивчення психофізіологічних властивостей потерпілого, сили, рухливості нервових процесів, типу ВНД, темпераменту допомагає визначити можливість здійснення потерпілим тих або інших дій, а в цілому — створити правильну картину події. Ці якості необхідно враховувати й при встановленні контакту з потерпілим, при організації слідчих дій.

Соціально-психологічний аспект може містити в собі взаємини обвинувачуваного й потерпілого з погляду їх конфлікту й ставлення до інших людей. Для правильного відтворення події важливо проаналізувати конфліктну ситуацію, розподіл у ній ролей.

Формування показань потерпілого відбувається поетапно. Виділяють три стадії цього процесу: сприйняття, запам'ятовування й відтворення.

Сприйняття — це почуттєвий етап пізнання, відбиття людиною предметів і явищ у сукупності їх властивостей. Із суб'єктивної точки зору мають значення навмисність сприйняття, ступінь чутливості органів почуттів, досвід і знання потерпілого, його стан у момент злочину (наприклад, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння). Мислення може регулювати сприйняття, але з його впливом пов'язані й негативні моменти: привнесення в показання потерпілого різного роду домислів, які заповнюють прогалини сприйняття.

Особливу роль у процесі сприйняття має емоційний стан потерпілого. Емоційна реакція, викликана в потерпілого злочином, неминуче приковує його увагу до злочинних дій, однак гострі переживання звужують свідомість і знижують повноту й точність відбиття. Наслідки стресової ситуації можуть позначитися й пізніше, у стадії розслідування, великий вплив вони мають й на процес запам'ятовування, збереження в пам'яті сприйнятого.

Друга стадія формування показань характеризується утворенням і збереженням уявлень. Уявлення — сума образів, сприйнятих раніше й у силу впливу часу — підданих певним викривленням. Потерпілий звичайно більш міцно запам'ятовує обставини злочину, сприймає їх яскравіше, ніж просто свідок, оскільки происшедшее безпосередньо стосується його інтересів.

Повнота й точність показань багато в чому залежить від часу, що пройшов з моменту злочину, тому потерпілих рекомендується допитувати якомога швидше після подій, про які вони повинні розповісти. Однак іноді корисно відкласти

допит, щоб наслідки стресової ситуації трохи ослабнули.

Має значення тип пам'яті потерпілого, який може бути образним, логічним і емоційним. Слідчий, стимулюючи потерпілого до створення більш повної картини події, повинен урахувати цей фактор, радячи в одному випадку згадати думки про сприйняту подію, що виникли відразу після нього, в іншому — переживання, почуття, пов'язані з подією.

При дачі показань потерпілі відтворюють сприйняті ними й збережені в пам'яті обставини. Але це не просте копіювання обстановки події, а складний психічний процес, у якому беруть активну участь мислення, емоції, проявляється спрямованість інтересів. З одного боку, це може позитивно впливати на продуктивність сприйняття, а з іншого — стати джерелом домислів і помилок.

У процесі відтворення можуть проявлятися такі особливості, як усвідомлення потерпілим значимості своїх показань, відношення до справи й осіб, які в ньому беруть участь, сама обстановка допиту. Ця стадія також вимагає застосування деяких тактичних приймань. Доцільно, наприклад, щоб потерпілий виклав усе, що належить до справи, у формі вільної розповіді: слідчий не повинен переривати його питаннями. Звичайно перед початком такої розповіді потерпілий осмислює происшедшее, обмірковує, у якій послідовності викласти обставини.

Фактором, що впливає на показання потерпілого, може виявитися вплив, навмисний або ненавмисний. Більшою мірою це характерно для неповнолітніх потерпілих, але впливу можуть бути піддані й дорослі. Потерпілі, що взагалі внушаємы більше, ніж свідки, особливо тоді свідчення відповідають їхнім інтересам

3. Психологічна характеристика свідка

Свідком є особа, котрій можуть бути відомі будь-які обставини, що підлягають встановленню у даній справі. Свідок як процесуальна фігура «породжений» самим фактом злочину і тому є незамінним. Особа, викликана органом дізнання, слідчим, прокурором або судом як свідок, зобов'язана з'явитися в зазначені місце і час і дати правдиві показання про відомі їй обставини в справі (ст. 70 КПК України).

Досить часто між слідчим і свідком виникають негативні соціально-психологічні стосунки. Насамперед йдеться про кількаразові допити свідка спочатку на досудовому слідстві, а потім і в суді. Далі — це проблема впливу на свідка заінтересованих осіб (погрози, шантаж, фізичне насильство, підкуп тощо).

Особа свідка має бути надійно захищена. У розвинутих країнах існують певні програми, спрямовані на захист свідків.

Психологічна характеристика свідка як особистості охоплює інтелектуальні, вольові, моральні та інші якості. Свідки відрізняються за обсягом сприйнятої ними інформації і можуть характеризуватися повідомленням неправдивих відомостей із різних мотивів.

Перегляд відео, що впливає на пам'ять свідка.